

Микола Неврлий

ЛИСТ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО ДО ТОМАСА МАННА

Безпосереднім приводом листа відомого українського вченого Дмитра Чижевського (1894–1977) до німецького письменника, лауреата Нобелівської премії 1929 р. Томаса Манна (1875–1955) був відкритий лист цього талановитого письменника до німецького прозаїка, драматурга й есеїста Вальтера фон Моло, який у гітлерівській Німеччині належав до внутрішньої еміграції. Цього листа написав Томас Манн уже у США, куди він ще 1933 р. емігрував, бо ж як єврей залишитись у фашистській Німеччині не міг. Наприкінці 1945 р. лист з'явився в багатьох німецьких газетах і журналах. Чижевський прочитав його, найімовірніше, у “Frankfurter Rundschau” (10.X.1945), коли, як і багато інших емігрантів із більшовицького Радянського Союзу, перебував у Західній Німеччині, де був керівником слов'янського семінару в Марбурзькій університеті. Як відомий славіст (автор праць про слов'янське бароко, філософію Сковороди, Штура та ін.²; він знайшов у архівах Галле основний рукопис Я.А.Коменського *Pampaedia*), незважаючи на суворий режим, він опублікував тоді кілька праць, в яких акцентував духовне значення слов'янських народів. Що це було можливо в тоталітарній державі Гітлера, свідчать подібні праці інших учених, бо ж, як згадує сам Чижевський, жодні установи в гітлерівській Німеччині наукову літературу не читали.

У своєму листі Томас Манн гостро й поголовно засуджує все, що там у науці й культурі взагалі чинилося за 12 років фашистської диктатури. На його думку, німецький народ був інфікований нацизмом і тому жодні твори культури періоду гітлеризму не являють найменшої вартості. З таким радикальним поглядом чимало німецьких учених, публіцистів та інших діячів культури не погоджувались. Зареагував на нього й Д. Чижевський. У своєму листі¹, який у нашому перекладі подаємо та якого він через Швейцарію переслав Томасу Манну, Чижевський писав:

Вельмиповажаний Пане Манні! Я завжди вважав Вас за великого німецького письменника, однак, мушу Вам прямо заявити, що Ви не належите до числа моїх улюблених авторів. Незважаючи на це, я зберігаю Вас у своєму серці, бо ж Ви – відмінно від багатьох знаменитих німців – одверто й енергійно виступили проти націонал-соціалізму в той момент, коли побачили, що вплив Гітлера в німецькому народі безперервно росте. Під час війни я з радістю слухав Ваші виступи в ефірі і – нарешті – після упадку “тисячолітнього” району я з нетерпінням і надією очікував, що Ви візьмете словом і ділом участь у будівництві нової Німеччини. Ваш відкритий лист Вальтеру фон Моло мене розчарував не тільки тому, що я довідався, що Ви не бажаєте

¹ Копія цього листа зберігається в Гайдельберзькій університетській бібліотеці.

² Бібліографія праць Д. Чижевського, виданих кількома мовами, нараховує понад 1000 позицій.

повернутися до Німеччини. Я сам чужинець і протягом 12 років багато разів намагався виїхати з Німеччини. Оскільки б це мені вдалося, то і я, можливо б, не повернувся, хоч ніде себе не почував настільки вдома, як у Німеччині, й хоч я вважаю, що ніде не зміг би так доцільно брати участь у будівництві нової Європи, як саме в Німеччині.

У Вашому листі мене, однак, розчарувало інше: складається враження, що все те, що ми тут протягом 12 років пережили, передумали, створили й чого ми досягли, уявляється Вам безглуздом і навіть шкідливим. Ви навіть говорите про культуру "під Геббельсом". Ви вважаєте скандальним, що в Німеччині грали "Фіделіо" Бетговена (під час війни я бачив на сцені навіть "Егмонта"). Будь-яка можливість показати в інших країнах вартості старої німецької культури здається Вам непрямую націонал-соціалістичною пропагандою. І, нарешті, Ваші слова про те, що всі книги, що їх можна було видати в Німеччині з 1933 до 1945 рр., не мають жодної вартості і їх слід знищити. Ви вважаєте, що не можна себе вільно почувати між людьми, наінфікованими протягом 12 років (нац.-соц.) наркотиками. Логічно, що всі ми, німці й люди інших національностей, що живуть у Німеччині, протягом цих 12 років оскільки не вловні пройнялись націонал-соціалізмом, то принаймні, до певної міри ним заражені, прогнили зсередини й позначені гітлерівським тавром. Я вірю й надіюся, що Ви помиляєтесь. Я знаю багатьох знаменитих, пересічних і цілком невідомих людей культури, учених, письменників, музикантів і навіть учителів, які протягом 12 років не сказали й не зробили нічого такого, що би вони не сказали й не зробили, коли б і не було Гітлера. В крайніх випадках багато з них щось замовчували, щось сказали пошепки і діяли з великою обережністю. Тепер я не шкодую, що прожив цих 12 років тут, бо ж пізнав і навчився шанувати таких людей. Наведу незначний приклад: одному (моєму) студенту треба було надрукувати докторську дисертацію про одного російського поета. Дисертація була досить об'ємна й основним завданням її були переклади цього поета з Гайне. Як я втішився, коли в коректурах побачив, що він не змінив ані єдиного слова зі свого попереднього тексту. І нічого з ним не сталося. Пізніше він став викладачем, бо ж ані в одній інституції у третьому райху ніхто уважно наукову літературу не читав. Навпаки, я переконаний, що там виріс ряд таких людей. Я зовсім не співчуваю й не симпатизую політичним поглядам німців не тільки сьогоденного часу, але також часів Фрідріха Великого, однак в третьому райху я бачив німців, які плакали під час окупації Чехо-Словаччини (1939).

Невже ми дійсно повинні цілком відкинути з життя всі ці 12 років, котрі були жахливими й ганебними, але в котрих ми також багато чого бачили й багато повчилися? Це не є лишень приватне питання окремих біографій. Я переконаний, що це питання, яке нам доведеться практично вирішувати, оскільки ми хочемо будувати нову Німеччину. Які б лишень не були великі матеріальні видатки, я не боюся сказати про економічне оновлення Німеччини, так як кожному, чи буде це регіональна влада, чи центральний німецький уряд, чи окупаційні сили, буде зрозуміла проста селянська мудрість: дійну корову різати не станеш. Доки Німеччина в економіці всієї Європи що-небудь значитиме, неможливо буде дати їй упасти економічно. Цілком інакше виглядає ситуація в галузі культури. Оскільки діяти за Вашою пропозицією й дати всі книжки до макулатури, що потягне за собою дальші наслідки, це різнятиметься тому, якби ми хотіли дойти й різати корову одночасно. Ми хочемо нову Німеччину, але не хочемо людей, котрі там хочуть жити й працювати? Чи можемо взагалі побудувати Європу людьми, до яких пристав запах крові й ганьби останніх 12 років? Спершу вони мусять бути перевиховані,

позбавлені всього попереднього. Слава Богу, що в багатьох випадках це вже відбулося. Мало чи багато, але вже появляються так перевиховані люди. Наркотики, котрими їх труїли, давно вже втратили своє діяння. А багато таких людей, навіть більшість із них, такі наркотики ніколи не вживали. Перед моїм зором проходять сотні студентів останніх 12 років (мою спеціальність вибирають рідко) і, поруч із найогиднішими прикладами наркотичного діяння, я бачив багатьох студентів, які ніколи не брали в руки "Майн Кампф" чи "Міф" (Розенберга). Таким чином деякі мої студенти досягли тут того ж, чого багато німців досягло лише в Америці, подолавши націонал-соціалістичну обмеженість і ставши людьми майбутнього, тішучись однаковою мірою добром усіх народів. Тут знайдеться чимало нових людей, котрих змінив гіркий досвід останніх літ. Важливо й те, що далеко не вся німецька інтелігенція покинула батьківщину, а – навпаки – знайшлися люди, які творили культурні вартості не за Геббельсом, але всупереч йому. Виставу "Егмонта" дивилось, безумовно, багато дурнів, замінивши Егмонта якимсь нідерландським Гітлером, але там було досить і таких, котрі з соромом і болем у серці сприйняли твір як факел і заклик. Але ж чи повинні всі дурні залишитись такими назавжди?..

Пригадую собі, що в тому числі газети, в якому була публікована Ваша стаття, були також різні повідомлення про радикальне й нещадне усунення всіх членів партії (НСНРП)³. Протягом 12 років я ненавидів і зневажав членів цієї партії й оминав з ними будь-яких стосунків (бо ж, крім того, я в сімейних зв'язках з євреями⁴). Тепер, однак, можу з ними познайомитись ближче, і в мені наростає почуття, що не всі вони такою мірою винуваті, як ми про них раніше думали і як Ви й окупаційні уряди, можливо, ще так думають. Хто тепер буде дорікати простій людині з народу в тому, що вона була членом цієї партії, оскільки вона не здійснила жодного злочину? Так, колись-то вона необачно вступила до неї. Я не поділяю погляду тих, які переконані, що людей до цього спонукував ідеалізм. Ледве чи можна бачити "ідеалізм" там, де було підкреслено стільки національного егоїзму й ворожнечі до інших народів. Але чи мусили вони були думати про наслідки? Чи могли вони передбачати те, що прийде пізніше? Чи передбачали Чемберлен і Деладье 1938 року наслідки Мюнхенської угоди? Чому ж німецький селянин або навіть робітник поштамту мусили бути розумнішими й передбачати те, що не передбачали професійні політики?.. Деяких націонал-соціалізм допровадив до злочину, й такі люди мусять бути покарані, але ж для більшості він був нещастям, за яке людину не можна карати. Це було нещастя всього німецького народу, бо ж це велике історичне нещастя статися найогиднішим народом, в той час коли є всі підстави стати, коли не найліпшим, то вельми добрим народом. Тому останні рядки Вашого листа мені далеко ближчі, ніж його середина.

Але повернемося до початку Вашого листа. Я вповні розумію Ваші особисті аргументи, які пояснюють Вашу неохоту вернутися до Німеччини. Тим не менше я жалкую, що такі аргументи існують. Ви не знаєте, яку користь могли би Ви принести тут німецькому народу. Так, відразу подвійну! Очевидно,

³ Націонал-соціалістична німецька робітничка партія. Німецька аббревіатура – NSDAP.

⁴ Дружина Д.Чижевського була донькою єврейського ювеліра в Києві Маршака. У Празі, а пізніше, після окупації ЧСР, у Парижі вона лікарювала. Хоч жили вони якийсь час окремо, проте ніколи не розлучались. Їхня донька Тетяна викладала славистичні дисципліни в різних університетах Німеччини й США. Як колишній соціал-демократ Дм.Чижевський був завжди ліво орієнтований. Це, здається, й стало причиною доносу, що він – більшовицький агент. Захистили його колеги з кількох університетів, зокрема й Р.Якобсон, його приятель ще з Києва.

Ви не уявляєте, як сильно тисне або може тиснути на німецький народ і саме на тих, кому суджено будувати нову Німеччину, почуття неповноцінності. Це почуття ще посилює більшість місць Вашого листа, протиставляючи сусідів Німеччини з її другорядною долею. Але ж варто зрозуміти, що в новому світі не мусить бути ніяких "другорядних" народів. Неможливо утворити нову Європу з господарською, духовною й політичною пустелею в серці, в серці й у географічному розумінні, бо ж Німеччина лежить в її центрі. Ваше повернення до Німеччини, як і повернення кожного відомого й визначного німця, поменшає небезпеку, що німці, під впливом почуття власної неповноцінності, дійсно будуть вважати свою долю другорядною! Тому кожне брехливе повідомлення про повернення того чи іншого визначного представника культури й науки викликає в нас велику радість. Значить, ми ще не зовсім умерли, нас ще передчасно хоронити. Вашою присутністю Ви змогли б тут принести німецькому народові ще одну користь, як і кожний, що прожив цих 12 років, і насамперед цих жахливих 6 років, не тут з нами, але між громадянами вільного світу. Вони (емігранти) можуть стати нині посередниками, вони просто необхідні як посередники в глибокій і серйозній значенні цього слова, як люди, що сприяють співпраці Німеччини зі світом довкола неї. Просто неможливо утворити нову Європу, серцем котрої була би ізольована Німеччина. Оскільки Ви не бажаєте вернутися (і, як уже було сказано, Ваші особисті докази були переконливі), відвідайте бодай Німеччину в недалекому майбутньому й дивіться на тих, хто хоче повернутися, з почуттям, що вони йдуть не в безутішну пустелею, але в родючу нову країну.

Зі щирою пошаною, Ваш відданий

Чижевський Дмитро

Для кращої оцінки цього листа варто згадати, що Томас Манн наприкінці його стверджує, що він не перестав вважати себе німецьким письменником. А згодом пише: "Я вірю в майбутню Німеччину ... досить вже говорити про кінець німецької історії". Крім листа від Д. Чижевського, одержав Томас Манн, який лежав тоді тяжко хворий у чикагській лікарні, ще низку подібних листів від інших демократично орієнтованих інтелектуалів повоєнної Німеччини. Всім їм він згодом признав рацію, пом'якшив свій радикальний тон і висловив побажання щодо нової повоєнної Європи. На відміну від одвертого листа Томаса Манна, Д. Чижевський та й деякі інші, які Маннові відповідали, говорив від імені "простих людей", невинних жертв тоталітарних режимів, залишених у них на поталу долі, бо ж не всі могли втекти.

Лист Д. Чижевського Томасові Манну — ще одна престижна візитка українського вченого в екзилі, що вмів протиставити здегенеровану псевдокультуру гітлерівського фашизму вселюдській німецькій культурі гуманістичній — культурі Гете, Шиллера, Лессінга, Гегеля, Канта, Гердера, Бетговена та інших світоців німецької духовності. Крім того, цей лист учить історично мислити й бути мужнім у складних історичних ситуаціях. І ще одне важливе й престижне. В дилемі "авторитет — правда" учений повинен захищати насамперед правду. Для Чижевського це було самозрозуміле. Кожен, хто мав честь слухати його виклади, це може засвідчити. Українською мовою цей лист виходить, як нам відомо, вперше. В ньому український вчений висловився за рівноправність народів у новій Європі. І саме в цьому його політичне значення й актуальність у днях боротьби за нову Європу.

Братислава, 9/XI 2004